
Polemika

Poznámka k příspěvku J. Váchy o hylemorfismu

Stanislav Sousedík —
Praha

Brněnský lékař a filosofující biolog, prof. Jiří Vácha, DrSc., zveřejnil v letošním prvním čísle Filosofického časopisu kritický příspěvek, v němž se zabývá před časem v témže časopisu zveřejněnou statí dr. Davida Peroutky „Tomistická psychologie a moderní pojem myslí“.¹ Peroutkova stat'² je založena na principech tomistického hylemorfismu. Jím se zabývá ve svém příspěvku i Vácha. Jeho úvahy nemají ryze recenzní ráz, nýbrž chtějí dát, a také dávají, podnět k zásadnějším úvahám o nosnosti hylemorfické nauky vůbec. Tu v její tradiční, tomistické, podobě Vácha v první části svého příspěvku rozhodně odmítá, v druhé, značně kratší části nicméně naznačuje, že v nějaké modifikované formě některé její rysy přece jen akceptuje.³ Tato druhá, pozitivní část jeho výkladu je do té míry náznaková, že je velmi obtížné k myšlenkám v ní obsaženým zaujmout stanovisko. Ponechám ji proto v následujícím textu stranou. Budu se věnovat první, kritické části, jež se mi zdá jasnější i podnětější. Přírodní filosofie není sice předmětem mého zvláštního zájmu, jsem nicméně se základy hylemorfické nauky v její tradiční podobě seznámen a mám pro svou osobu za to, že tato nauka představuje přijatelný filosofický pohled na některé velmi obecné problémy hmotné přírody. V té věci se možná mylím – a rád se nechám přesvědčit o lepším řešení. Pokud jde o argumenty prof. Váchy, ty, ač erudované a filosoficky v leckterém směru poučené, mě však nepřesvědčily. Nebudu se zde v dalším zabývat Váchovými vývody týkajícími se přímo Peroutkova článku (to, jak možno očekávat, učí-

1 Vácha, J., Je aristotelsko-tomistický hylemorfismus schopný života? *Filosofický časopis*, 61, 2013, č. 1, s. 99-114.

2 Peroutka, D., Tomistická psychologie a moderní pojem myslí. *Filosofický časopis*, 59, 2011, č. 5, s. 665-688.

3 Podobné (tj. podobně ne zcela jasné) stanovisko k problematice hylemorfismu zaujal nedávno na stranách Filosofického časopisu i Tomáš Hříbek. Jeho případným dalším vyjádřením k tomuto tématu hledíme se zájmem vstříct.

ní asi autor sám), nýbrž se zaměřím na hlubší zdroj nedorozumění, na němž Váchova kritika aristotelsko-tomistického hylemorfismu – jak se mi alespoň zdá – spočívá. Původ tohoto nedorozumění vidím v oblasti metodologie (Váchova nerozlišuje jasně předmět a postup přírodovědy od předmětu a postupu přírodní filosofie). Nedorozumění v této oblasti má pak za následek i některé – jak se domnívám – omyly věcné. Dříve než se pokusím zdůvodnit své stanovisko, bych rád předeslal, že mi v následujícím nepůjde ani tak o obhajobu hylemorfismu, jako spíše o to ukázat, že jak jeho obhajoba, tak jeho kritika náleží v zásadě do kompetence filosofie, nikoli přírodní vědy.

Oba vědní obory, přírodověda a přírodní filosofie, mají společné to, že se zabývají přírodními (hmotnými) předměty. Oba se dále shodují i po té stránce, že nejprve popisují skutečnosti, jež nám poskytuje naše zkušenost, a pak formulují teorie, jejichž úkolem je popsána zkušenostní data teoreticky vysvětlit. Potud shoda. V dalším však narážíme na rozdíly. Ty se týkají 1) povahy zkušenosti, z níž na jedné straně přírodní filosofie, na straně druhé přírodní věda vycházejí, 2) povahy teorií, které na jejím základě formulují.

Začněme bodem 1), tj. povahou zkušenosti, z níž se vychází. V přírodní filosofii, do jejíž oblasti hylemorfismus nesporně náleží, je výchozí zkušeností zjištění, že každý z nás zakouší sám sebe jako určitou nerozlišenou psychofyzickou jednotu, jako jakési jedno „sebe-vědomé těleso“. Tato zakoušená jednota má *kontinuální* povahu a končí (ne zcela exaktně vymežitelnými) hranicemi našeho těla. Zde bych rád upozornil, že obsah této zkušenosti není nezpochybnitelný a že ji mnozí filosofové de facto popírají. Tvrdím nicméně, že eventuální diskusi o platnosti této zkušenosti je možné vést pouze filosofickými prostředky. Je tomu tak, protože se přírodní věda podobnými (kvazi-fenomenologickými) zkušenostmi nezabývá: pomíjí je, a to nikoli snad z nějakého trestuhodného nezájmu, nýbrž zcela oprávněně, protože je prostě není s to svými prostředky popisovat a otázky s nimi spojené svými metodami řešit. V rámci přírodní vědy, zejména fyziky, je otázka po platnosti zkušenosti reflektující psychofyzickou jednotu člověka beze smyslu. Jazykem vlastním fyzice ji vlastně nelze ani formulovat.⁴

Přihlédněme nyní k přírodní vědě! I ona vychází při formulování svých teorií z určitých každému (alespoň v principu) dostupných zkušeností. Jsou

4 K otázce platnosti zkušenosti o psychofyzické jednotě by snad měla co říci empirická psychologie, pokud ovšem uznává tzv. introspekci za vědecky legitimní východisko. Introspekci jako metodu dnes sice stoupenci hlavního proudu psychologického bádání ve snaze o „zvědečtění“ svého vědního oboru pomíjejí, i dnes však existují menšinové psychologické směry (např. wüzburgská škola), které ji uznávají. V rámci takových psychologických směrů by snad mohla být zkušenost psychofyzické jednoty člověka uznána za platnou. Ale tím by ovšem v rámci psychologie vše skončilo. Formulovat teorie, jež tuto zkušenost vysvětlují, již empirická psychologie svými vlastními prostředky není s to.

to nicméně zkušenosti jiné povahy, než je ta, na kterou jsem poukázal v předchozím: v přírodní vědě jde o zkušenosti týkající se *chování* prostorových útvarů (především, ale ne pouze, těles) za určitých podmínek. Jde při tom zejména o takové chování, jehož průběh lze popisovat matematickými prostředky.

Liší-li se přírodní filosofie a přírodní věda povahou zkušeností, z kterých vycházejí, liší se ovšem tím spíše povahou teorií, jimiž je vysvětlují. Tím se dostáváme k druhému z výše uvedených bodů. V případě hylemorfismu jde původně o to vysvětlit, díky čemu mám – i přes mnohost částí svého těla – zkušenost vlastní psychofyzické jednoty (tj. nerozdělenosti). Hylemorfické vysvětlení, jak známo, spočívá v předpokladu, že jsem jedna substance. Povšimněme si, že uvedené vysvětlení, totiž že jsem substance, je zároveň odpovědí na otázku, *co jsem*. Není to náhoda, naopak: teorie, kterou buduje přírodní filosofie hylemorfického zaměření, směřuje soustavně k tomu, aby vysvětlením určité zkušenosti zodpověděla otázku „*co je*“ přírodní jsoucno, o němž onu zkušenost mám. Povšimněme si znovu, že odpověď zní: „substance“. O substancí každý začátečník ve filosofii ví, že je jablkem sváru mezi různými filosofickými směry. Od těchto sporů můžeme v naší souvislosti odhlédnout. Stačí nám totiž, že ať již tento pojem považujeme – spolu se stoupení hylemorfismu – za použitelný k charakteristice toho, co každý z nás je, či nikoli, diskuse týkající se tohoto námětu bude opět ryze filosofická. Přírodní vědy k ní kvůli svému odlišnému metodologickému zaměření opět nemohou říci – nic.

Pro hylemorfickou nauku je v dalším charakteristické, že v jejím rámci „substance“ není konečnou stanicí vysvětlení. Běžná předvědecká zkušenost totiž učí, že takové substance, jako jsem já, ty, kdokoli z nás, vznikají a zanikají. To, jak známo, stoupení hylemorfismu vysvětlují tak, že v nitru hmotné substance rozlišují určitou podvojnou strukturu: rozlišují v ní totiž první látku a substancíální formu. Hlavním úkolem, který souvisí s prvním z těchto dvou principů, látkou, je především vysvětlit možnost vzniku a zániku substance, úkolem souvisejícím s druhým principem, formou, pak je objasnit původ speciálního charakteru substance, která ze vzniku či zániku vzchází. A opět: oprávněnost uznat, že v přírodě dochází ke vzniku a zániku (tj. jakoby k zrození a smrti *substancí*), a vysvětlení této skutečnosti pomocí uvedené dvojice principů se může stát (a také je!) předmětem zcela legitimní diskuse. Musím však znovu upozornit, že tato diskuse bude (podobně jako sama otázka substance) filosofické povahy, takže do ní přírodní věda kvůli svému jinak vymezenému předmětu opět nebude s to nějak podstatně zasáhnout.⁵

5 Za podstatný příspěvek nelze považovat, upozorní-li přírodovědec na zastaralost přírodovědných příkladů, jimiž Aristoteles ilustruje svou filosofickou nauku.

A ovšem: to, co jsem řekl o pojmu substance, platí *ještě více* o jejích strukturálních složkách, první látce a substanciální formě. Upozorňuji na tuto gradaci, protože substance je v pojetí aristoteléské tradice stále ještě jsoucno, protože má vlastní akt existence, ale její strukturální složky, první látka a substanciální forma, sobě vlastní existenci postrádají, a jsoucny tedy jako takové nejsou.⁶ Jak by se za těchto okolností takovými entitami, jako jsou substance a její strukturální složky, mohla přírodověda, zejména biologie či fyzika, zabývat? Přírodovědec, který by se o to pokoušel, by se podobal onomu podivínskému ateistovi, o němž Graham Greene v jedné ze svých burleskních povídek vypráví, že odcizil v kostele posvěcenou hostii s úmyslem ujistit se doma pomocí mikroskopu, že v ní k žádné transsubstanciaci nedošlo!

Vácha ovšem nepopírá zcela zásadně, že filosofie má nějakou, na přírodních vědách nezávislou doménu. Připouští, i když pouze váhavě, že řešení některých *metafyzických* problémů je – ovšem prý jen „dost možná“ – na přírodovědném poznání nezávislé (jako příklad uvádí filosofickou spekulaci „o vztahu mezi jsoucny a bytím“).⁷ Pokud však jde o přírodní filosofii, je podle jeho mínění třeba se o problémech, jakým je např. u živočichů „forma“, nechat poučit biology. Způsob, jímž filosof, stoupenec hylemorfismu, podle Váchovy představy postupuje, je totiž zhruba tento: filosof si nejprve „vyspekuluje“ nějakým ne dosti jasným způsobem pojem substanciální formy, který se pak pokouší aplikovat na zkušenost. Tato zkušenost je však výlučně doménou přírodovědy, takže pouze přírodověda je kompetentní posoudit, je-li tento pojem aplikovatelný nebo ne. Její verdikt je však zřejmě negativní. Potud Váchova představa. Co k tomu říci? Doufám, že každý, kdo porozuměl výkladu, který jsem v předchozím podal, vidí hned, v čem je nedorozumění. Pojem substanciální formy není nazdařbůh „vyspekulovaný“, je to teoretická entita, kterou hylemorfická teorie vysvětluje určitou, ovšem fyzikálními metodami nepostižitelnou, zkušenost. Zda je toto vysvětlení přijatelné, o tom lze ovšem diskutovat, ale případná diskuse může probíhat jen na poli filosofie, nikoli fyziky, biologie či nějaké jiné přírodní vědy.

Podívejme se nyní na metodologii přírodní vědy. Nikdo ode mne jistě ne očekává, že zde načrtnu celkový obrys této problematiky. Je to nejen nad mé síly, ale zdá se mi, že je to i za hranicemi toho, co je k takovému srovnání přírodovědy s přírodní filosofií, o něž mi zde jde, nezbytně třeba. Zformuluji proto jen několik postřehů, které se mi zde zdají nezbytné. Již výše jsem poznamenal, že oba vědní obory, přírodní věda i přírodní filosofie, vycházejí

6 Je třeba také upozornit, že substanciální forma a první látka nevyvíjejí žádnou účinnou kauzalitu, jak se Vácha mylně domnívá. Takovou kauzalitu vyvíjí pouze substance jako celek, a to ještě jen pomocí svých akcidentů.

7 Vácha, J., *Je aristotelésko-tomistický hylemorfismus schopný života?*, c.d., s. 102.

při formulování svých teorií z určitých, každému (alespoň v principu) dostupných, bezprostředních zkušeností, jež jsou nicméně v jednom i v druhém případě zkušenostmi odlišné povahy. V přírodní vědě se jedná, jak jsem již rovněž naznačil, především o zkušenosti týkající se chování prostorových útvarů za určitých podmínek. Jde při tom přednostně o takové chování, jehož průběh lze popisovat matematickými prostředky (pomocí funkčních vztahů). Na základě těchto zkušeností tvoří přírodní věda teorie, jimiž tyto zkušenosti vysvětluje. Pro některé důležité přírodovědecké teorie je charakteristické, že vysvětlují chování hmotných útvarů předpokladem nějaké jejich vnitřní, přímému pozorování nedostupné struktury. Touto strukturou, resp. interakcí jejích složek, jsou pak pozorované jevy vysvětleny, takže mohou být případně i předvídaný. O složkách, o které se jedná, se v určitém, pro nás nyní důležitém, typu přírodovědných teorií předpokládá, že interagují způsobem principiálně shodným s tím, jímž se k sobě chovají součásti nějakého stroje. Strojij rozumíme, známe-li vlastnosti jeho součástí a víme-li, jaký vyvíjejí jedna na druhou vliv. Je-li nám to vysvětleno, chápeme „princip stroje“ a dovedeme případně předvídat i jeho budoucí činnost. V přírodovědných teoriích, o nichž mluvím, jde v podstatě o to připsat přírodním jsoucňům nějaké vnitřní, běžnému pozorování nedostupné „mechanismy“,⁸ které by vysvětlovaly jejich chování.

Zde je třeba si, jak se domnívám, připomenout dvě věci: předně, že v přírodních vědách, hlavně biologických, nejde o to odhalit, co věci jsou (jejich „esence“), nýbrž *vysvětlit pomocí předpokladu o určitých mechanismech, jež jsou přírodním věcem imanentní, jejich chování*. Předpoklad odhalující tento mechanismus je právě to, čemu se v určitých případech říká „vědecká teorie“. O některých vědeckých teoriích, ovšem spíše z oblasti fyziky, se říká, že jsou falzifikovatelné, nikoli verifikovatelné. Mnozí metodologové přírodních věd mají dnes za to, že úkolem tohoto typu teorií není *popisovat* nějaké běžnému pozorování skryté přírodní skutečnosti, nýbrž spíše poskytovat cosi jako nástroje (instrumenty) k predikci chování (na němž se zakládá technické využití) přírodních předmětů. V tomto pojetí nemají tedy některé typy přírodovědných teorií ráz „deskriptivní“ (nejde v nich o popis reality), nýbrž pouze „instrumentální“ (Vácha místo toho říká „heuristický“⁹). Stavějí-li ně-

8 Dávám slovo „mechanismus“ do uvozovek, protože by místo něj mohlo v textu stejně dobře stát „chemismus“ či nějaký další takový výraz. Slovo „mechanismus“ je mi jazykovou zkratkou pro vyjádření obecnějšího pojmu systému nějakých prostorových entit, jejichž vzájemným působením (působením nejen v úzkém slova mechanickým) lze vysvětlit chování přírodního jsoucná, v němž je tento systém obsažen.

9 Slovo „heuristický“ se mi nezdá být v této souvislosti vhodně zvoleno, protože znamená doslova „hledačský“, a prejudikuje tedy, že se ve fyzikálních teoriích hledá – ale co? Odpověli se: „Jak to doopravdy je“, a míní-li se tím, že se v nich zkoumá sama povaha reality, je to odpověď pro mnohé dnešní metodology přírodní vědy, a jmenovitě fyziky, značně pochybná.

kdy takové teorie „naše chápání každodenního světa na hlavu“, na což Vácha jako by se zadostiučiněním upozorňuje, pak to při jejich instrumentalistické povaze nevyvolává velké překvapení. Vždyť úkolem takových teorií není popisovat přírodní realitu, nýbrž spíše poskytovat návody, jak s ní zacházet. Vyvozovat z takovýchto teorií závěry, které by měly platit v oblasti přírodní *filosofie* (v níž nejde o zacházení, ale o vědění, co reálné přírodní předměty jsou), je ovšem ošidné.

Vraťme se nyní k výkladům prof. Váchy. Jeho nepochopení (resp. to, co já za ně považuji) spočívá v tom, že si neuvědomuje rozdíl mezi povahou filosofické a vědecké teorie hmotné přírody a promítá neoprávněně metodu z jedné (totiž vědecké) oblasti do oblasti druhé (filosofické). Uvedu alespoň jeden charakteristický příklad: je jím Váchova kritika hylemorfické „substanciální formy“. V hylemorfické nauce se, jak známo, pomocí této teoretické entity, *o sobě vnitřně zcela nerozlišené (homogenní)*, vysvětluje *rozlišenost*, rozuměj: substanciální i akcidentální heterogenita přírodních těles. To se zdá být Váchovi nemyšlitelné, protože (ovšem jen v rámci určitého typu přírodovědných teorií) to, čím vysvětlujeme (explanans), musí být vždy nějaký mechanismus, tj. entita ex definitione heterogenní. Proto vícekrát naznačuje, že by pro něj nějaký, jak jej nazývá, „slabý hylemorfismus“ byl spíše přijatelný než Aristotelova myšlenka ve své originální síle a geniální prostotě: důvodem je, že taková slabá verze hylemorfismu připouští tzv. pluralitu substanciálních forem, což je ovšem bližší Váchovým, přírodovědeckým způsobem uvažování vymezeným, názorům: vždyť taková „pluralita forem“ je již cosi na způsob mechanismu, mimo nějž je pro biologa a lékaře Váchu každý jiný typ vysvětlování nepředstavitelný.¹⁰

Váchovi a podobně smýšlejícím by snad pomohlo, kdyby uvážili, že i když přírodní věda užívá k teoretickému vysvětlení mechanismů, netvrdí (nemůže tvrdit, nechce-li se sama stát jakousi nereflekтовanou filosofií), že jsou přírodní tělesa (a zejména tělesa živá) *veskrze* jen mechanismy. Teze, že živé organismy jsou *veskrze* jen mechanismy (tedy jakési stroje, chemické továrny apod.), je teze nikoli přírodovědecká, nýbrž již filosofická: je to teze jediného vážného filosofického odpůrce hylemorfismu, jímž je mechanicismus. Samozřejmě i přírodovědec může být, jako každý jiný, stoupencem filosofického mechanicismu: legitimní je jeho mínění ale jen tehdy, uvědomuje-li si, že při tom zaujal již filosofické, nikoli pouze přírodovědecké stanovisko.

10 Jinému českému lékaři, ovšem o více než tři sta let staršímu než Vácha, Janu Markovi Marci z Kronlandu (+1667) to pod vlivem jeho nominalistických východisek připadalo také nepředstavitelné, a vymyslel proto svou pamětihodnou teorii substanciální formy, kterou chtěl domnělé Aristotelovo pochybení napravit. Srv. jeho vlastní výklad problematiky uvedený v doslovném překladu in: Sousedík, S., *Filosofie v českých zemích mezi středověkem a osvícenstvím*. Praha, Vyšehrad 1997, s. 168-169.

Žije-li však, jak tomu nejednou bývá, v iluzi, že přitom setrvává stále ještě na půdě přírodní vědy, tj. nepostřehne-li, že již ve skutečnosti překročil její hranice, je to podle mého názoru chyba.

Shrnuji: přírodověda sice svými metodami odhaluje v organismu určité *dílčí* mechanismy, ale filosofickou otázku, je-li organismus *jako celek* mechanismem (což je teze *filosofického* mechanismu), anebo jsou-li *dílčí* v organismu fungující mechanismy zahrnuty do jakési vůči nim vyšší jednoty (jsou-li tedy, jak učí *hylemorfismus*, pouze projevem jedné substance), ponechává přírodověda nerozřešenu. Je to otázka filosofická, přírodní věda nedisponuje prostředky k jejímu položení, natož k řešení. Z tohoto hlediska uvažováno nepřináší dnešní objevy v oblasti molekulární biologie nic principiálního, co by mohlo k rozhodnutí sporu mezi hylemorfismem a mechanismem nějak podstatně přispět.

Můj příspěvek vzbudí pravděpodobně v mnohém čtenáři dojem, že je podle mého mínění hylemorfická nauka na přírodovědě nezávislý směr přírodní filosofie. Tento čtenářův dojem je správný, takové mínění – s ohledem na principiální teze hylemorfické nauky a mechanismu – skutečně zastávám. Je to mínění podobající se v něčem stanovisku, jež před časem zaujal M. Dummett, když se vyjádřil, že v principu filosof matematiky nemusí sám být odborným matematikem. S tím není ve sporu, že považuji za potřebné, aby odborný filosof, který považuje přírodní filosofii za předmět svého hlavního zájmu, měl do hloubky jdoucí (nikoli jen z populárně-vědecké literatury čerpanou) erudici v oblasti přírodních věd. Tento bod však zde již nebudu dále rozvádět. Je to věc, na které bychom se s prof. Váchou asi snadno shodli. V tomto příspěvku mi šlo o něco jiného: chtěl jsem upozornit na principiální nezávislost hylemorfismu (a jakékoli jiné přírodní filosofie hodné toho jména, včetně mechanismu) na přírodovědných teoriích.